

Katarzyna Kwaśniewicz, Danuta Skrzypczyk

Specyfika pracy i problemy konserwatorskie na przykładzie archiwaliów na podłożu papierowym pochodzących z Archiwum Państwowego w Katowicach

Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 3, 195-203

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Specyfika pracy i problemy konserwatorskie na przykładzie archiwaliów na podłożu papierowym pochodzących z Archiwum Państwowego w Katowicach

Katarzyna Kwaśniewicz

Danuta Skrzypczyk

Archiwum Państwowe w Katowicach

Głównym zadaniem Archiwów Państwowych jest gromadzenie, przechowywanie i udostępnianie materiałów archiwalnych.

Zbiory w archiwach w odróżnieniu od bibliotek stanowią materiały znajdujące się w jednym egzemplarzu i przeznaczone do wieczystego przechowywania. Ponieważ co roku archiwa powiększają swój zasób o kolejne metry bieżące¹, bardzo ważne jest zapewnienie prawidłowych warunków przechowywania akt, zarówno magazynowych, jak i klimatycznych. W rozumieniu archiwalnym „przechowywanie” to nie tylko umieszczenie akt na półkach i w najlepszym przypadku odkurzanie ich co jakiś czas, ale także ochrona i opieka konserwatorska.

Zbiory na podłożu papierowym zgromadzone w Archiwum mają zróżnicowaną formę zewnętrzną: od luźnych dokumentów, poprzez książki i pozycje, na zbiorach kartograficznych i fotografiach kończąc. Bardzo często właśnie ich forma determinuje rodzaj zniszczeń, z którymi konserwatorzy muszą się uporać.

Zniszczenia papieru można podzielić na kilka grup: mechaniczne, biologiczne, mikrobiologiczne, chemiczne oraz te spowodowane przez człowieka. Mogą mieć różny stopień nasilenia – słaby, gdy stan materiałów archiwalnych nie pogarsza się w wyniku użytkowania, średni, kiedy materiały archiwalne powinny być użytkowane ostrożnie oraz groźny, gdy

■ 1 W 2011 roku zasób Archiwum powiększył się o 199,5 m.b., w 2012 roku o 174,8 m.b., w 2013 roku o 336 m.b.: por. *Sprawozdania z działalności Archiwum Państwowego w Katowicach*, [@:] www.apkatowice.nazwa.pl/cms/p.63,sprawozdania, dostęp: 5.10.2015.

jakiegokolwiek użytkowanie powoduje znaczne pogorszenie się stanu ich zachowania².

Najczęściej spotykanym uszkodzeniem materiałów archiwalnych są zniszczenia mechaniczne akt spowodowane częstym użytkowaniem. Mogą być potęgowane poprzez niewłaściwe przechowywanie i obchodzenie się z materiałem aktowym. Bardzo często poważnym uszkodzeniom ulegają obiekty o nietypowych rozmiarach – gdy waga i rozmiar wpływa na sposób przechowywania i udostępniania. Księgi grube i ciężkie mogą na przykład mieć zniszczone lub oderwane grzbiety, uszkodzone szycie, poluzowane składki, a przy nieprawidłowym sposobie ułożenia na regale – odkształcone oprawy lub blok. Nie bez znaczenia jest także właściwe opakowanie materiałów – zbyt małe teczki mogą uszkadzać krawędzie luźnych akt, szczególnie w przypadku, gdy są one często użytkowane. Uszkodzenia mechaniczne mogą w konsekwencji doprowadzić do przedarć lub ubytków papieru i co jest z tym związane – utraty części informacji.

Fot. 1. Zniszczenia mikrobiologiczne karty pergaminowej

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

■ 2 *Atlas zniszczeń dokumentów archiwalnych* opracowany przez Archiwa Holenderskie, tekst polski Bogusława Kaźmierska van Slooten – Archiwum Narodowe Holandii, Anna Czajka i Hanna Machaj – Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów (AGAD), [@:] www.archiwa.gov.pl/images/stories/file/pdf/Atlas.pdf, dostęp: 5.10.2015.

Materiały przed ich archiwizowaniem przechowywane są często w rozmaitych warunkach magazynowych. Zarówno temperatura, jak i wilgotność względna powietrza mają wpływ na stan ich zachowania, gdyż mogą inicjować procesy destrukcji. Zniszczenia biologiczne spowodowane są działalnością owadów, rzadziej gryzoni. W wyniku niedostatecznego dbania o czystość w magazynach oraz przy nieprawidłowych warunkach klimatycznych może dojść do ataku owadów o znamionach katastrofy entomologicznej. Zniszczeniu ulegają wówczas zawierające kleje organiczne skórzane oprawy i grzbiety książek, okładki oraz wyklejki. Atak owadów potrafi być bardzo rozległy, a uszkodzenia znaczne. Jednak ślady ich żerowania łatwe są do wychwycenia. Sygnałem ostrzegawczym mogą być widoczne gołym okiem otwórki lub zaobserwowane żywe osobniki w różnych stadiach rozwoju.

Zniszczenia mikrobiologiczne powstają w wyniku działalności grzybów pleśniowych, które w sprzyjających warunkach klimatycznych potrafią szybko i w poważnym stopniu doprowadzić do nieodwracalnych uszkodzeń papieru. Ślady obecności grzybów widoczne są najczęściej w postaci różnobarwnych nalotów oraz zacieków i mogą w konsekwencji doprowadzić do osłabienia papieru, a także znacznych ubytków. Atak mikrobiologiczny nie zawsze można dostrzec gołym okiem, dlatego w przypadkach wątpliwych należy wykonać badanie laboratoryjne³.

Często spotykanym problemem w rękopiśmiennych zbiorach archiwalnych są wżery atramentowe zaliczane do chemicznych zniszczeń papieru⁴. W zaawansowanej fazie potrafią znacznie uszkodzić materiał archiwalny. Na kartach zapisanych atramentem żelazowo-galusowym powstają dziury spowodowane wypadaniem całych fragmentów tekstu. Do chemicznych zniszczeń papieru należy zaliczyć także *foxing* oraz „kwaśny papier”. O ile pierwszy stanowi zazwyczaj problem estetyczny i nie jest niebezpieczny dla archiwaliów, o tyle drugi stanowi realne zagrożenia dla wszystkich zbiorów XIX- i XX-wiecznych⁵. Zniszczenia spowodowane przez kwaśny odczyn papieru mogą być znaczne: papier brązowieje, kruszy się i łamie, nawet nieużytkowany ulega destrukcji. Ten „cichy pożar”, trawiący na masową

■ 3 E. Jabłońska, A. Strzelczyk, *Czynniki niszczące zbiory biblioteczne i archiwalne*, „Notes Konserwatorski” 2007, nr 11, s. 69.

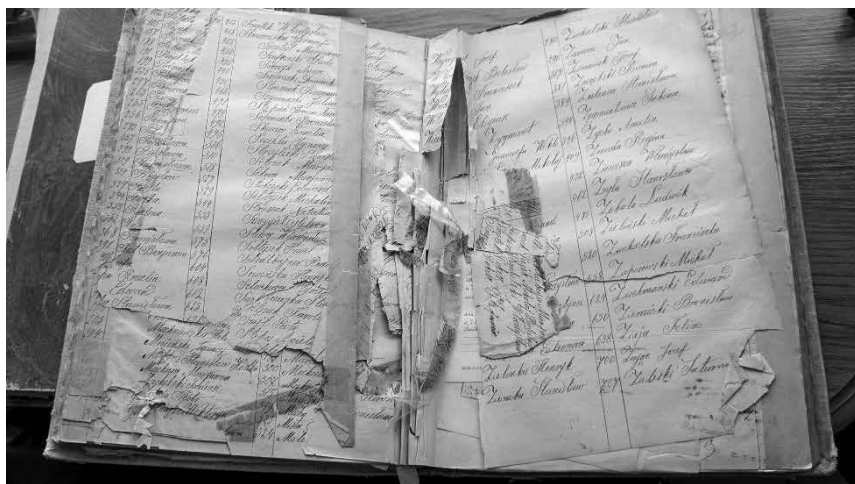
4 K. Garczewska-Semka, *Tak zwane naturalne wady materiałów archiwalnych*, „Notes Konserwatorski” 2004, nr 8, *SOS dla zbiorów*, s. 115.

5 Więcej na temat: *Kwaśny papier. Zagrożenie zbiorów bibliotecznych i archiwalnych*, red. T. Łojewski, Z. Pietrzyk, Kraków 2001.

skalę zarówno biblioteki, jak i archiwa, hamowany jest w pracowniach odkwaszania papieru⁶.

Ostatnią znaczącą grupą zniszczeń spotykaną w materiałach archiwalnych są te spowodowane przez człowieka. Powstają najczęściej w wyniku nieprzemyślanego użycia taśm samoprzylepnych i klejących, rdzewiejących z czasem zszywaczy i spinaczy oraz napraw introligatorskich wykonanych niezgodnie ze sztuką. Poważnym błędem będzie tu zawsze obcinanie bloku księgi wraz z zapisanymi fragmentami, używanie do wykonania opraw nieodwracalnych klejów syntetycznych lub niezgodnych z duchem epoki materiałów introligatorskich. Zniszczenia spowodowane przez człowieka mogą być bardzo poważne i nieusuwalne. Gdy obiekt poddany został niefachowemu naprawom, zadania, jakie stają przed konserwatorem są często bardzo skomplikowane.

Niezależnie od przyczyny powstania zniszczeń do pracowni konserwacji jednostkowej trafiają dokumenty najcenniejsze i zwykle najstarsze, wymagające natychmiastowej ingerencji i zabezpieczenia. Są to archiwalia zarówno na podłożu papierowym, jak i pergaminowym. Podstawowym celem zabiegów konserwatorskich jest zapobieganie postępującej degradacji obiektów oraz przywrócenie im walorów estetycznych oraz użytkowych.

Fot. 2. Uszkodzenia mechaniczne i zakwaszenie papieru

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

■ 6 W. Sobucki, B. Drewniewska-Idziak, WPR „Kwaśny Papier” – rok po roku, „Notes Konserwatorski” 2008, nr 12, s. 9–34. Więcej na temat WPR „Kwaśny Papier”: *Przeszłość dla Przyszłości. Masowe zabezpieczanie zasobów bibliotek i archiwów*, red. T. Łojewski, Kraków 2010.

Oddział Konserwacji i Zabezpieczania Zasobu oraz Masowego Odkwaszania Archiwum Państwowego w Katowicach w obecnej formie funkcjonuje od 2007 roku. W skład Oddziału wchodzi pracownia konserwacji jednostkowej wraz z pracownią introligatorską, pracownia reprografii oraz Sekcja Masowego Odkwaszania Papieru. Pracownia konserwacji jednostkowej w katowickim archiwum należy do najbardziej nowoczesnych i dobrze wyposażonych w najnowszy sprzęt. Jest przestronna i jasna, podzielona na pracownię *suchą*, przeznaczoną do prac wstępnych i wykończeniowych oraz pracownię *mokrą* z wygodnymi, dużymi wannami ze stali nierdzewnej, filtrami do wody, maszyną do uzupełniania masą papierową, podświetlanym stołem niskociśnieniowym i prasami introligatorskimi dociskowymi i hydraulicznymi z funkcją podgrzewania. Osobne pomieszczenie przeznaczone jest na przechowywanie odczynników chemicznych oraz prace brudne pod dygestorium.

Fot. 3. Pracownia sucha

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

Każdy obiekt przyjęty przez pracownię podlega określonym procedurom. Przede wszystkim powinien być zdezynfekowany w komorze fumi-gacyjnej, aby powstrzymać rozwój mikroorganizmów oraz wyeliminować zagrożenie dla pracowników. Następnie wykonuje się dokumentację foto-graficzną i opisową stanu zachowania. Dokumenty w formie książkowej demontuje się z opraw, a następnie rozkłada na pojedyncze karty. Karty

w zależności od stopnia zabrudzenia oczyszcza się na sucho za pomocą ściereczek z mikrofibry, gumki w proszku, gąbek Wallmaster oraz gumek do gumowania o różnej twardości. Ponieważ większość dokumentów archiwalnych to rękopisy, bada się odporność atramentów na działanie wody i w przypadkach wątpliwych zabezpiecza się je przed rozplątaniem. Prawie wszystkie papiery bardzo dobrze reagują na kąpiele wodne zarówno zimne, jak i ciepłe. Kąpiele wyraźnie poprawiają wygląd papieru, lekko rozjaśniają, „relaksują”, wypłukują nagromadzone przez stulecia niekorzystne substancje chemiczne i brud⁷.

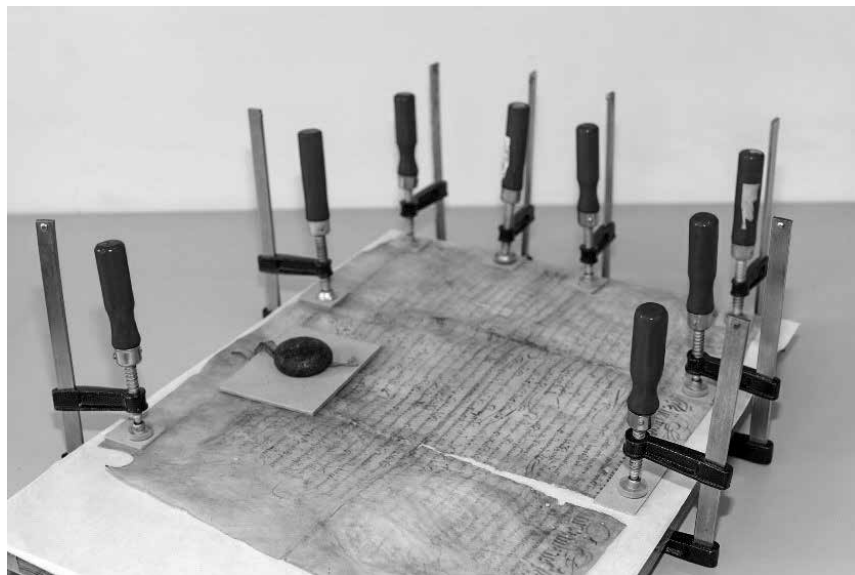
Fot. 4. Pracownia mokra – kąpiele papieru

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

Woda wypłukuje jednak również substancje zaklejające niezbędne dla papieru, w związku z czym należy w mokry jeszcze papier wprowadzić delikatny klejowy roztwór planujący w celu ustabilizowania jego stanu fizykochemicznego. Na tym etapie wykonuje się również uzupełnienia ubytków różnymi metodami – bibułkami japońskimi o różnej gramaturze lub masą papierową, skleja się rozdarcia i w razie potrzeby dubluje. Mokry papier umieszcza się między nieprzywierającymi włókninami oraz chłonnymi tekturami i prasuje w prasach introligatorskich. Suche karty układa

■ 7 D. Dzik-Kruszelnicka, *Wpływ tradycyjnych metod czyszczenia na podłoża papierowe, pergaminowe, skórzane*, „Notes Konserwatorski” 2008, nr 12, s. 200–217.

się w składki, a następnie zszywa ręcznie na krośnie intrologatorskim, zwanym zwyczajowo szywnicą i oprawia, wykorzystując stare oprawy lub wykonując nowe, według oryginału. Wszystkie obiekty po konserwacji wkładane są do pudeł wykonanych w należącej do oddziału pracowni intrologatorskiej. Poszyty zszywa się według oryginału, a luzy umieszcza w teczkach lub pudłach.

Fot. 5. Dokument pergaminowy w trakcie konserwacji

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

Osobnym problemem konserwatorskim wymagającym dużej wiedzy i doświadczenia są dokumenty na podłożu pergaminowym. Pergamin to skóra wyprawiana kredowo, szlifowana jedno- lub dwustronnie, aby umożliwić pisanie atramentami lub tuszami. W odróżnieniu od papieru nie toleruje wody, więc po starannym oczyszczeniu i rozmasowaniu na sucho długotrwałe zabiegi prostujące wykonuje się za pomocą naprężania i naciągania.

W Archiwum Państwowym w Katowicach kładziony jest duży nacisk na to, aby dokumenty po konserwacji nie były udostępniane użytkownikom w oryginale, a tylko poprzez kopie cyfrowe. W związku z tym dział digitalizacji i reprografii naszego Oddziału wykonuje na bieżąco digitalizację wszystkich wychodzących z pracowni obiektów. W skład Oddziału Konserwacji wchodzi również Sekcja Masowego Odkwaszania Papieru, utworzona w ramach Wieloletniego Programu Rządowego „Kwaśny

Papier⁷⁸, ponieważ problem kwaśnego papieru dotyczy obecnie bardzo dużej części zbiorów archiwalnych i bibliotecznych. Pracownia wyposażona jest w instalację odkwaszającą C 900, która jest jedną z czterech w polskich archiwach. Przyczyną zakwaszenia papieru i jego masowej degradacji jest stosowanie od połowy XIX wieku ścieru drzewnego w procesie produkcji. Odkwaszanie jest jednak jedynie zabiegiem prewencyjnym, ponieważ degradacji papieru nie da się cofnąć, a tylko na jakiś czas przyhamować. Aby więc uratować najcenniejsze akta z XIX i XX wieku dokumentujące życie społeczne regionu i nie utracić dorobku kulturalnego, naukowego i artystycznego, należy równocześnie z procesem odkwaszania jak najszybciej poddać je digitalizacji⁹.

Fot. 6. Maszyna do odkwaszania papieru

Fot. K. Kwaśniewicz, 2015 rok

■ 8 T. Domanik, K. Kwaśniewicz, *Pracownia Masowego Odkwaszania Papieru w Archiwum Państwowym w Katowicach*, [w:] *Odkwaszanie zbiorów bibliotecznych i archiwalnych w Polsce. Podsumowanie*, Warszawa 2008, s. 59–65. Zob. też: P. Greiner, T. Hajewski, K. Słysz-Szczucka, *Zabezpieczenie zasobu i jego konserwacja*, [w:] *Archiwum w regionie. Region w archiwum. 80 lat Archiwum Państwowego w Katowicach 1932–2012*, red. B. Kalinowska-Wójcik, Katowice 2012, s. 85–99; K. Kwaśniewicz, *Historia i osiągnięcia pracowni konserwacji masowej w Archiwum Państwowym w Katowicach*, [w:] *Z życia książki. Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych oraz konteksty. Prace dedykowane profesorowi Leonardowi Ogiermanowi*, red. A. Tokarska, Katowice 2015 [w druku].

9 A. Czajka, *Masowa konserwacja i reprografia. Dwie drogi ratowania archiwaliów z XIX i XX wieku w Archiwach Państwowych*, [w:] *Przeszłość dla Przyszłości. Masowe zabezpieczanie zasobów bibliotek i archiwów*, red. T. Łojewski, Kraków 2010, s. 32–37.

Różnorodność prac wykonywanych w ramach całego Oddziału pozwala na kompleksowe i długoterminowe zabezpieczanie zasobu Archiwum, dając przyszłym pokoleniom możliwość obcowania z wielowiekowym dobrem naszego społeczeństwa.

Summary

The Specificity of the Art Conservation Work and Conservation Process Problems on the Basis of the Conservation of Archival Paper Materials

Gathered in the archive over the centuries materials were exposed to the impact of various harmful external and internal factors. The most common damages are mechanical, biological, microbiological and chemical ones and those caused by man. If the extent of the damage is serious and it is impossible to use the materials by researchers, it is necessary to undertake the restoration activities. The State Archives in Katowice has a special conservation workshops where in different ways all the tasks related to the protection of the collections are undertaken. The most valuable and the oldest objects that require a lot of experience, skills and knowledge of the conservator are made in the individual conservation workshops. Objects made of paper or parchment undergo a special conservation process which sometimes lasts for several months and include: cleaning, bathing, patching, ironing. In the Laboratory of Mass De-Acidification of Paper, which was established in 2007 as part of the long-term government program called "Kwaśny Papier" (Eng. *Acid Paper*), deals only with loose papers from the nineteenth and early twentieth century that require de-acidification. During the process, which takes place in an aqueous environment the alkaline reserve is put into the paper which stops the degradation of documents.